

УДК 81'36 : [811.411.21+811.161.2]

ББК 81.2Араб-2 + 81.2Укр-2

ТЕМПОРАЛЬНІ ІМЕННИКИ І ПРИСЛІВНИКИ ЯК ОСНОВНІ ЛЕКСИЧНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ЧАСУ (на матеріалі сучасних арабської й української мов)

ЛИХОШЕРСТОВА М. Ю.

Київський національний лінгвістичний університет

У статті досліджено лексику з темпоральною семантикою, а саме іменники та прислівники, визначено їхню роль і особливості функціонування у мовленні. Особливу увагу приділено встановленню аломорфних й ізоморфних рис вираження часу у зіставлюваних мовах.

Ключові слова: темпоральність, іменник із темпоральною семантикою, прислівник із темпоральною семантикою, зіставний аналіз, неспоріднені мови, арабська мова, українська мова.

The article outlines lexicon of temporal semantics, namely nouns and adverbs. Defined its role and functioning in speech. A special attention is paid to finding of allomorphic and isomorphic features of time expression in unrelated languages.

Key words: temporality, nouns of temporal semantics, adverbs of temporal semantics, contrastive analysis, unrelated languages, Arabic, Ukrainian.

Проблема вивчення категорії часу і засобів її вираження в мовознавстві не є новою, проте системних зіставних досліджень цього поняття в мовах, віддалених як культурно-ареально, так і генетично, все ще бракує. Одиниці мовних рівнів по-різному пов'язані з реальністю: лексика, наприклад, більш безпосередньо співвідносить часові відрізки з ситуацією спілкування, ніж граматичні компоненти, що становлять ядро поля. Між формами граматичного часу і лексичними одиницями звичайно встановлюється зв'язок на комунікативному рівні, який може полягати або в семантичній взаємодії, або у функціональній компенсації [10, с. 31]. Лексичні засоби мають постійне, самостійне темпоральне значення, яке реалізується в певній синтаксичній функції – функції обставини. Тому деякі науковці зараховують їх до одного з різновидів так званої “будівельної лексики” [3]. Без лексичних засобів повна реалізація функції вираження часу, адекватна потребам мовленнєвої комунікації, була б неможливою [1, с. 493]. Хоч вивченню темпоральної лексики і були присвячені праці українських дослідників [4; 7; 11 та ін.], проте вони не повністю розкривають сутність функціональних особливостей досліджуваних одиниць. В арабському мовознавстві не проведено жодних спеціальних досліджень функціонування лексики з темпоральною семантикою. Цим і зумовлена актуальність нашої наукової праці.

Мета статті полягає у виявленні особливостей функціонування темпоральних іменників і прислівників та їхньої взаємодії з іншими мовними засобами темпоральної семантики.

Об'єктом дослідження є темпоральні іменники і прислівники арабської й української мов.

Основне завдання статті – визначити роль та функціональні особливості вищезгаданої лексики в мовленні у зв'язку з її навколишнім мовним середовищем.

У лексичних темпоральних засобів дослідники констатують два типи функцій [1, с. 492]:

1) функцію додаткової конкретизації тих узагальнених дейктичних темпоральних відношень, які виражаються граматичними формами часу або імплікуються іншими типами предикатів; темпоральність, що виражається спеціальною часовою формою або імплікована темпоральна віднесеність дії є тим фоном, на який накладається семантика лексичної одиниці (у цьому випадку темпоральна лексика не лише позначає час події, а може навіть змінювати темпоральне значення форм дієслова);

2) функцію основного позначення темпоральної віднесеності ситуації у тих випадках, коли предикат не має власної стійкої темпоральної характеристики.

Іноді темпоральні лексеми виступають як структурно обов'язковий компонент конструкції, без якого вона не може функціонувати в даному значенні [1, с. 492].

Перед тим як аналізувати особливості функціонування темпоральної лексики, необхідно визначити, описати та згрупувати всі лексичні компоненти за їхніми ознаками.

Лексичні компоненти поділяються на прямі, відносні і непрямі засоби позначення темпоральності. Прямі засоби безпосередньо виражають час. До них належать темпоральні прислівники (*сьогодні, післязавтра*) та вільні темпоральні словосполучення, що конкретно визначають час (*11 січня 1988 року*). При відносному вживанні темпоральні показники орієнтовані на темпоральний локалізатор, який уже визначений у тексті, тобто вільні темпоральні словосполучення, які, позначаючи відносний час (*п'ять місяців тому*), співвідносяться з конкретним визначенням часу в тексті [11, с. 17]. Непрямі безпосередньо не виражають часового значення, проте при певному лексичному і граматичному оформленні набувають здатності задавати часову орієнтацію дії і таким чином брати участь у створенні темпоральної перспективи висловлення, що зумовлено наявністю в їхній семантичній структурі певної темпоральної семі [10, с. 54]. Для цього часто використовують реалії, які позначають час через якусь подію або явище, відомі як автору, так і адресату [11, с. 17]. Розуміння такого вживання вимагає володіння певними базовими, фоновими знаннями про даний період (як наприклад, темпоральний компонент у *часи Помаранчевої революції* потребує знання, що подія відбулася в листопаді – грудні 2004 року). До згаданих темпоральних засобів також можна віднести темпоральні прикметники (*літній вечір, завтрашній день*).

Варто наголосити, що найбільш функціонально навантаженими у вираженні темпоральності серед лексичних специфікаторів є іменники та прислівники. Прикметники функціонують із темпоральними іменниками, позначаючи період, часто мають значення порядковості. Функцією числівників є позначення означеної / неозначеної тривалості дії. А дієприслівники і дієприкметники не реалізують сему часу самостійно, проте можуть набувати темпоральної ознаки в певному синтаксичному контексті, виражаючи значення одночасності / різночасності. Більше того, дієприкметники, виражаючи відносний час, мають парадигматично нефіксоване часове значення, що свідчить про таксисні ознаки дієприслівників і дієприкметників. Також наголосимо, що дієприслівники функціонують лише в українській мові, в арабській мові їх немає.

Відомо, що іменники спеціалізуються на вираженні предметності [9, с. 194], проте є й такі, що позначають темпоральні поняття. Залежно від семантики **темпоральні іменники** розподіляються на дві групи. До **першої семантичної групи** належать іменники двох видів [11, с. 58]:

а) іменники, які в нашій свідомості збігаються із певним, чітко визначеним відрізком часу: *секунда / ثانية, хвилина / دقيقة, година / ساعة, доба / يوم, тиждень / أسبوع, місяць / شهر, рік / سنة, століття / قرن, весна / ربيع, зима / شتاء* т.д.;

б) іменники, які мають приблизні часові еквіваленти, залежність яких виявляється у впливі пори року, національної належності мовця тощо: *день / يوم, ніч / ليل, вечір / مساء, ранок / صباح, світанок / شروق*. Сюди ж відносимо іменники, яким притаманне часове значення, що конкретизується у сполученні з прикметником, числівником або іншим іменником: *epoca, era, період, час*, наприклад: *майбутня era / العصر المقبل*.

Іменники вищезгаданої групи вживають за їхніми первинними значеннями в офіційно-діловому, науковому і публіцистичному стилях мовлення. У художніх творах вони можуть зазнавати транспозиційних змін: розширення або звуження значення, авторського переосмислення, вживання у словосполученнях на позначення міри або відстані [11, с. 159–160].

До **другої семантичної групи** належать іменники, які не містять семи часу, проте у сполученні з прийменниками набувають темпорального значення. Ці іменники також діляться на відкриті підгрупи [11, с. 59–71]:

I підгрупа: назви подій, які відбуваються приблизно в той самий час і можуть слугувати часовими орієнтирами: *сніданок* / افطار، فطور، *вечеря* / عشاء، *канікули* / اجازة، عطلة، *молодість* / شباب، *старість* / عجز، شيخوخة та інші;

II підгрупа: назви місяців і днів тижня: *неділя* / يوم الاحد، *січень* / يناير، كانون الثاني;

III підгрупа: а) іменники, які ніколи не мали часової семи у своєму значенні, але в поєднанні з темпоральними прийменниками, набувають часових ознак: *під час прогулянки* / منذ التنزه، *після завершення вистави* / بعد نهاية التمثيل، б) імена людей, топографічні та астрономічні назви, які разом зі словами “день”, “епоха”, “період”, “час”, “часи” формують собою так звані “народний календар”: *Епоха Петра, за часів Шевченка, за царя, епоха Риб, при Гетьманщині*.

Крім згаданих вище груп і підгруп в **арабській мові** є свої особливі лексичні форми – **імена** (обставини [8, с. 221]) *місяця і часу* (اسم المكان و الزمان). Вони творяться від дієслова дійсного способу теперішньо-майбутнього часу шляхом заміни префікса – *дієслова* на префікс – *та* закінчення -на закінчення -: *جلس(u) ‘сидіти’ – مجلس ‘місце, час сидіння, засідання’, مغدى ‘ранкова година’*.

Якщо ж типова голосна дамма, другий корінний отримує фатху: *قام(y) ‘вставати’ – مقام ‘місце, час стояння’*. І надзвичайно рідко типова дамма замінюється кясрою. У дієсловах із чотирма літерами й усіх похідних породах ім’я місяця і часу подібне до дієприкметника пасивного стану: *نحرج ‘котити’ – مدحرج ‘місце, час котіння’, مخرج ‘виводити’ – مخرج ‘місце, час виведення’*. Зрідка ім’я місяця і часу утворюється за типом *مفعال*, наприклад: *ولد ‘народжувати’ – ميلاد ‘місце, час народження; різдво’ (поруч з مولد) [12, с. 61–62], موقات ‘призначений час’, ميعاد (موعاد) ‘час виконання обіцянки, завершення терміну’ [16, с. 1146; 14, с. 898]*. Імена часу арабської мови є додатковим засобом створення лексичних конкретизаторів для темпоральної визначеності дії, події.

До темпоральних лексичних засобів належать також **темпоральні прислівники**, які вважають одними з найбільш спеціалізованих мовних одиниць у вираженні темпоральності. Прислівник, що є незмінною самостійною частиною мови, виражає ознаку дії, стан предмета або ознаку якості. В **українському мовознавстві** прислівники називають “синтаксичними дериватами від трьох частин мови – прикметника, дієслова й іменника” у зв’язку з тим, що “зберігаючи лексичне значення прикметника, іменника і дієслова, прислівники змінюють лише їх семантико-синтаксичні відношення до інших членів речення” [2, с. 153, с. 190]. Прислівники часу в українській мові базуються на причинових семантико-синтаксичних відношеннях складнопідрядного речення [2, с. 30] і можуть бути поділені на три семантико-синтаксичні групи [11, с. 81–83]:

1. Морфологізовані власне-обставинні прислівники з темпоральним значенням, дериваційним потенціалом для яких служать прийменниково-відмінкові та безприйменникові форми іменників, у яких колишні закінчення іменників трансформуються у прислівникові суфікси: *зимою, весною, вдень, вночі, замолоду*. Формування та розвиток прислівникових слів відбувається шляхом “синтаксично зумовленої деморфологізації повнозначних класів слів” [2, с. 395]. Наприклад: *Та здібний же [...] Ніка казала, він замолоду на математику йти хотів [...] А голос у нього такий гарний, ти завважив?* (17, с. 808).

2. Адвербіалізовані прийменниково-відмінкові форми, умовою творення яких є “використання прийменників – транспозиційних аналітичних синтаксичних морфем, які функціонально нейтралізують визначальну для іменника категорію відмінка і переводять іменник у периферійну

прислівникову позицію, оформлюючи адвербіальні семантико-синтаксичні відношення» [6, с. 249]. При цьому не втрачається семантичне навантаження приєднання й іменника, наприклад: протягом року, до пізнього часу, по весні, до світла.

3. Прислівники займенникового походження, які можуть вказувати на різні часові відношення:
 - окреслюють загальний стосунок до часу: інколи, іноді, колись, завжди, тепер, зараз;
 - позначають вихідний часовий орієнтир: *віднині, відтепер, відтоді*;
 - вказують на кінцеву часову межу: *доти, дотепер*.

В *арабській мові* є велика група імен, що функціонують у ролі прислівників. Цю функцію виконують імена або у формі знахідного відмінка, або у формі родового відмінка з приєднанням [5, с. 281]:

1. Імена (прикметники й іменники), масдари та дієприкметники в знахідному відмінку виражають час, місце, напрям, ціль, причину, стан і т. д. Деякі з них у неозначеному стані найчастіше функціонують саме в згаданих значеннях і можуть бути прирівняні до прислівників, наприклад такі імена часу, як: *نهاراً* 'вдень', *ليلاً* 'вночі', *أبداً* 'завжди', *أبداً...لا* 'ніколи', *يوماً* 'одного разу (дня), якимось', *غداً* 'завтра', *دائماً, دوماً* 'завжди, постійно', *سابقاً* 'заздалегідь, раніше', *أحياناً* 'час від часу, інколи', *مرة* 'одного разу, колись'.

2. Як прислівники функціонують імена в означеному стані знахідного відмінка: *اليوم* 'сьогодні', *الآن* 'тепер', *البارحة* 'вчора'.

3. Імена, що виступають у ролі "невласне" приєднання загального місця розташування або часу, вживаються як прислівники в незмінній формі на [-y], що збігаються із формою називного відмінка з'єданого стану: *قبل* або *قبل* 'раніше, спершу', *من بعد* або *بعد* 'потім', *بعد* 'після', 'у майбутньому', 'пізніше', *إلى حيث* 'до тих пір, доки', *آنذاك* 'тоді', *أولئك* 'того дня', *سنتذاك* 'того року', *بعدئذ* 'після того', *ريثما* 'до тих пір, доки', *وقتما* 'коли, доки' та інші.

Серед обставин часу найпоширенішими є обставини, що не змінюють своєї огласовки незалежно від відмінка [8, с. 117–118]: *الآن* 'тепер', *بعد* 'після', *أمس* 'вчора', *قبل* 'до', *بين* 'між', *قدام* 'перед', *أثناء* 'під час', *خلال* 'під час', 'через', *إبان* 'під час'.

Отже, сучасні *арабська й українська мови* мають досить розвинену систему прислівників із темпоральною семантикою. Слідом за запропонованою класифікацією [11, с. 80] відповідно до семантики та функціонування прислівники поділяються на такі групи:

- 1) прислівники, що вказують, коли відбувається явище: *сьогодні / اليوم, вчора / أمس, завтра / غدا, ввечері / مساء, أمسية* ('проміжок часу від полудня до заходу сонця' [15, с. 85; 16, с. 170]), *أصيلاً* ('час перед заходом сонця' [14, с. 37; 15, с. 85; 16, с. 119]), *عشياً, عشية* ('час від заходу сонця до настання темноти' [15, с. 85]);

- 2) прислівники, які позначають необмежений час: *навік / إلى الابد*;

- 3) прислівники, що вказують на вихідну межу часу: *віднині / منذ الان, зранку / صباحاً, звечора / مساء*;

- 4) прислівники на позначення кінцевої межі часу: *пони́ні, довіку / إلى الابد, досі, дотепер / حتى الان*.

Для посилення експресії у мовленні вживаються поєднання двох прислівників, перший з яких вказує на ступінь вияву ознаки [11, с. 84], як наприклад: *занадто пізно / متأخراً جداً, трохи згодом / أكثر متأخراً* та ін..

За ознакою співвіднесеності з часовим орієнтиром розрізняємо співвіднесеність дії з певним моментом часу (*вчора / أمس, віднині / منذ الان*) і співвіднесеність дії з часом іншої дії (*одночасно / واحد*, *ثم* / *потім / في وقت واحد*).

Лексичними конкретизаторами з домінантною семою минулого є прислівники *вчора* / *أمس*, *раніше* / *سابقا*; *теперішнього – зараз* / *الآن*. Основними лексичними конкретизаторами (детермінантами), що мають домінантну часову сему майбутнього, вважаються прислівники *завтра* / *غدا*, *післязавтра* / *بعد غدا*, *потім* / *ثم*, *незабаром* / *قريبا*.

Отже, темпоральні іменники й прислівники сучасних арабської й української мов більш безпосередньо співвідносять часові відрізки з ситуацією спілкування, виконуючи уточнювальну функцію. Якщо темпоральні іменники вказують лише на загальний часовий план, то прислівники точніше локалізують дію у часі. Окрім того, в арабській мові саме темпоральні прислівники часто відносять дію до теперішнього чи майбутнього часів через специфіку вживання дієслівної форми теперішньо-майбутнього часу, яка буде розкрита у нашій наступній статті.

Подальші перспективи дослідження вбачаємо у вивченні взаємодії всіх лексичних компонентів із темпоральною семантикою, зв'язку між формами граматичного часу і лексичними одиницями та особливостей їх реалізації у мовленні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарко А. В. Теория значения в системе функциональной грамматики. На материале русского языка / Александр Владимирович Бондарко. – М. : Языки славянской культуры, 2002. – 736 с.
2. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / Іван Романович Вихованець. – К. : Наукова думка, 1988. – 256 с.
3. Всеволодова М. В. Категория именной темпоральности и закономерности ее речевой реализации : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук / Майя Владимировна Всеволодова. – М., 1982. – 40 с.
4. Гнатюк Г. М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові / Г. М. Гнатюк. – К. : Наукова думка, 1982. – 248 с.
5. Ибрагимов И. Д. Интенсивный курс арабского языка : в 3-х ч. : Ч. 1 / Ибрагим Джавпарович Ибрагимов. – М. : АСТ : Восток – Запад, 2006. – 412 с.
6. Кононенко В. І. Прийменниково-субстантивний комплекс в аспекті синтаксису / В. І. Кононенко // Мовознавство. – 1978. – № 3. – С. 3–12.
7. Кочерган М. П. Назви часових понять в українській мові: дис. ... канд. філол. наук / Михайло Петрович Кочерган. – К., 1967. – 350 с.
8. Субх А. Арабська мова: Граматика, морфологія, синтаксис / А. Субх, М. Субх. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2003. – 337 с.
9. Сучасна українська літературна мова : підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипаста [ін.]; [за ред. М. Я. Плющ]. – К. : Вища шк., 1994. – 414 с.
10. Тарасова Е. В. Время и темпоральность / Е. В. Тарасова. – Х. : Основа, 1992. – 136 с.
11. Цегельська М. В. Структурна типологія одиниць семантичного поля часу в сучасній українській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Марина Валеріївна Цегельська. – Д., 2000. – 176 с.
12. Юшманов Н. В. Грамматика литературного арабского языка / [под ред. и с предисл. И. Ю. Крачковского]. – [5-е изд.]. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 168 с.
13. Kharma N. A contrastive analysis of the use of verb forms in English and Arabic / Nayef Kharma. – Heilberg : Julius Verlag, 1983. – 137 p.

СПИСОК ДОВІДКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

14. Баранов Х. К. Арабо-русский словарь : ок. 42000 слов / Х. К. Баранов; [под. ред. В. А. Костина]. – М. : Валерий Костин, 2005. – 944 с.

15. Борисов В. М. Русско-арабский словарь: Более 42000 слов / В. М. Борисов ; под ред. В. М. Белкина. – М. : Валерий Костин, 2004. – 1120 с.
16. Rohi Baalbaki. Al-Mawrid: A Modern Arabic-English Dictionary / Dr. Rohi Baalbaki. – [8-th ed.]. – Beirut, Lebanon : Dar El-ilm lilmalayin, 2004. – 1118 p.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

17. Забужко О. Музей покинутих секретів : [роман] / Оксана Забужко. – К.: Факт, 2009. – 832 с.

Дата надходження до редакції 28.11.2015